

НАСТАВНИ ПРЕДМЕТ: СОЦИЈАЛНА ЕКОЛОГИЈА
СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ: ВАСПИТАЧИ - ТРЕЋА ГОДИНА
ПРЕДАВАЊЕ ПО РАСПОРЕДУ: УТОРАК, 31.03.2020.
НАСТАВНИК: Проф. др Јован Базић

14. Право на здраву животну средину

Право човека на здраву животну средину може се разматрати као природно право и као уставно-правна категорија. Као природно право то је право човека на услове живота и на животну средину, који му омогућују да живи као људско биће. *Као такво право оно има свој садржај који је историјски одређен. Као уставно-правна категорија право човека на здраву животну средину оно је било уграђено у Устав Југославије и његово остваривање обезбеђено је на начин који је Уставом прописан.* Као уставно правно оно је „правна формулација објективно постојећег друштвеног односа и процеса и тежње и потребе друштва да због последица насталих и могућих загађења и разарања животне средине сачува и унапреди (ревитализује) животну средину за садашње и будуће генерације“.

Потреба за установљењем права човека на здраву животну средину као уставног права настаје са сазнањем да је човекова средина тако угрожена да њена деградација представља опасност за опстанак човека. Пре настајања потреба да се установи право на здраву животну средину, постојали су одређени прописи који су животну средину требали да заштите од загађења, али није се радило о заштити од таквог загађивања које би претило да наруши еколошку равнотежу и доведе у питање опстанак људске врсте на земљи. *Потреба за правом човека на здраву животну средину настаје са угрожавањем еколошке равнотеже у биосфери у двадесетом веку и оно представља савремено право.* Међутим, идеја о праву човека на здраву животну средину има различит смисао у појединим државама, у зависности од тога да ли у њима постоји мања или већа опасност од нарушавања еколошке равнотеже или се ради о обезбеђивању елементарних услова за живот људи.

Установљење уставног права на здраву животну средину има за циљ да се обезбеди животна средина у којој су заштићени здравље и живот садашњих и будућих генерација и интегритет човека у свим његовим димензијама – физички, психички и морални. *Ово право има за човека вишеструки значај који се испољава у свим облицима његовог живота, од радне средине до различитих облика живота изван рада.* Међутим, суштина права човека на здраву животну средину у појединим друштвима не може се одвојено разматрати од карактеристика друштвено – политичког система у њима. *Јер, право на здраву животну средину остварује се у конкретним друштвено – политичким односима.* Ови односи одређујуће утичу на могућност остваривања права на здраву животну средину. Исто тако постоји повезаност између могућности за остваривање, и остваривања, појединих права, па

и повезаност у остваривању права на здраву животну средину са остваривањем осталих уставних права и слобода.

2. У Југославији уставно право на здраву животну средину установљено је Уставом 1974. године. Полазећи од суштине социјалистичких самоуправних друштвено – економских односа и положаја човека у социјалистичком самоуправљању и настојећи да на националном плану афирмишу начела међународних докумената, а пре свега *Декларације Уједињених нација о човековој средини* установљено је уставно право човека на здраву животну средину. Наиме, Устав СФРЈ, усвојен 1974. године, први је устав у свету који садржи ново индивидуално право човека на здраву животну средину. Ово индивидуално право човека заснива се и на исказу у основним начелима Устава да друштво обезбеђује услове за очување и унапређивање природних и других вредности човекове средине које су од интереса за здрав, сигуран и делотворан живот и рад садашњих и будућих генерација.

Уставно право на здраву животну средину исказано у члану 192. Устава СФРЈ речима: „Човек има право на здраву животну средину“. Значи, *субјект права на здраву животну средину је човек, појединац, свако људско биће, без обзира на његов професионални и друштвени статус*. Из овог права произлази да сваки човек треба да има могућност да користи здрав ваздух, тле као део природе и земљишта као извор средстава за производњу, здраву питку воду и незагађене водотоке, језера и море. Исто тако, то значи да човек има право на услове живота у којима његов живот и здравље не смеју бити ремећени буком. У ствари, *уставна норма о праву на здраву животну средину, је врло општа чиме се спречава сужавање и ограничавање овог права и омогућава да се односи и на ситуације које могу настати развојем науке и технике и технологије и њиховом применом у „присвајању“ природе и производњи уопште*. Право на здраву животну средину установљено је и Уставом СР Југославије исказом „Човек има право на здраву животну средину и благовременом обавештавању о њеном стању“ (чл. 52. Устава СРЈ). И Устав Републике Србије садржи одредбу о праву на здраву животну средину (чл. 31). Устав Црне Горе садржи одредбу по којој су слободна привређивања и слобода предузетништва ограничене заштитом животне средине.

Утврђујући право човека на здраву животну средину, Устав предвиђа и обавезу заједнице да обезбеди услове за остваривање овог права. „Друштвена заједница – каже се у Уставу (став 2. члан 192) – обезбеђује услове за остваривање овог права“ – права на здраву животну средину. У ствари, *право на здраву животну средину представља обавезу за друштвену заједницу да обезбеди животне услове тако што ће забраном онемогућити све активности и радње којима се нарушавају или деградирaju „природне, и радом створене, вредности човекове животне средине“*. У Уставу СРЈ (1992) установљена је обавеза свих грађана и других субјеката да чувају и сврсисходно користе животну средину (чл. 52, став 2) и Устав Републике Србије (1990) садржи одредбу по којој је свако у складу са законом дужан да штити и унапређује животну средину. Наиме, уставни у деловима посвећеним слободама, правима и дужностима човека и грађана, предвидели су два права. Прво право спада у категорију тзв. индивидуалних субјективних права – одговорности. Устав је

предвиђао да је „свако ко искоришћава земљиште, воду или друга природна добра, дужан да то чини на начин којим се обезбеђују услови за рад и живот човека у здравој средини“. То право је допуњено дужностима, односно да ово коришћење не угрожава услове за рад и живот човека, не само у здравој већ и за човека достојној средини; на месту рада и становања, у организацији и месној заједници и у целом друштву. У уставно правној регулативи СР Југославије задржане су и даље развијане уставне концепције о човековој животној средини, разуме се у новим друштвеним условима.

Међутим, постављало се, и поставља се, питање да ли су се правне норме о заштити човекове животне средине у нас, остваривале и да ли се остварују, и у којој мери, а ако се не остварују (примењују) који узроци доводе до тога. Одговор на ово питање није лак, јер не постоји потпуна друштвена евиденција у облицима и обиму угрожавања (нарушавања, загађивања) човекове средине. Па ипак, на основу информација које продиру до јавности *може се рећи да се правни прописи о заштити човекове средине нису поштовали, и не поштују се, и да случајеви угрожавања и загађивања човекове средине нису ретки.* То је последица сигурно релативно ниске еколошке свести, али и неефикасности правног система.

У нас је постојао већи број правних (и самоуправних) прописа о заштити и унапређивању животне средине. Наиме, поред уставних и законских одредаба којима је уређивана заштита и унапређивање човекове средине, постојао је и велики број самоуправних општинских (и посебних) аката који су регулисали ову област (почев од статута општине до друштвених договора и самоуправних споразума). *Али они нису примењивани доследно.* Зато се постављало, и поставља, питање зашто је наше право неефикасно у заштити човекове средине. По схватању проф. Лукића, које није изгубило у актуелности, недостаци права у овој области су тројаки. Прво, право није обухватило извесне односе и понашања у овој области које је требало да обухвати. Зато су људи, с гледишта права, слободни да се понашају и на начин да се тиме угрожава и нарушава човекова средина. Друго, правни прописи који су донешени ради заштите човекове средине, нису довољно погодни да послуже остваривању циља. Они нису погодни зато што нису довољно систематизовани (што отежава њихову примену); систем санкција за угрожавање човекове средине није био, и није, одговарајући и не обезбеђује, у довољној мери, превентивну акцију за заштиту човекове средине. Треће, најзначајнији недостатак ових прописа је њихово непримењивање, и то како диспозиција тако и санкција.

5. Од средине осамдесетих година са наглашеним критичким промишљањем теоријског концепта и праксе социјалистичког самоуправљања и друштвено – политичког система који је произлазио из њега *отпочело је и критичко промишљање односа самоуправљања и заштите човекове средине, па и уставног права на здраву животну средину.* У том критичком промишљању еколошких проблема и „еколошког права“ указано је да је, и поред свих друштвених акција, загађивање друштвене средине врло интензивно, а у појединим срединама прети да угрози живи свет, здавље људи и даљи економски прогрес. Зато су чињени напори да се открију узроци који доводе до оваквог стања, тј. до

неостваривања правних прописа о заштити човекове средине. У тим настојањима се као могући узрок наводила ниска еколошка свест, што се негативно одражава на остваривање права на здраву животну средину, али и неусклађеност правних прописа, а пре свега у неефикасном ангажовању федерације у сложеном поступку усаглашавања република и покрајина у остваривању правних прописа у овој области.

У критичком разматрању заштите човекове средине указано је и на неке недоследности у формулисању уставног права на здраву животну средину. Пре свега указано је на недоследност и непотпуност овог уставног права у Уставу (1974) у члановима 192. и 193. јер оно није одређено као „неприкосновено“, „неотуђиво“, „зајамчено“ нити је у „овим одредбама интерпретирана уставна забрана понашања поступка који значи његово ограничавање, или да је противуставна или кажњива повреда тог права...“. Уз то није прецизно одређен круг субјеката који треба да штите и унапређују човекову средину и није, пре свега, прецизно одређен положај државе, тј. њене функције у заштити човекове средине. При том је указано да су и ингеренције федерације за поједине области одређене неуједначено од уређивања основа система заштите и унапређивања животне средине од интереса за целу земљу. Из ових и других критичких примедби о начину дефинисања уставног права на здраву животну средину произлазила је потреба да ово право буде потпуније редефинисано и прецизније одређена функција државе, с обзиром на промене у друштвено – политичком систему.

Конституисањем Југославије, као Савезне Републике Југославије и усвајањем њеног устава (27.4.1992. год.) настаје нова правна ситуација у изграђивању и система заштите животне средине. Устав СРЈ, *садржи не само одредбу о праву човека на здраву животну средину, већ и одредбу о обавези државе да се стара о здравој животној средини и да у том циљу утврђује услове и начин обављања привредних и других делатности. Право на здраву животну средину, али и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању, као и обавезе државе нашле су своје место у Уставу Србије (2006, чл. 74).*

Из ове одредбе Устава произлази обавеза државе да увек кад прописује услове за обављање привредних и других делатности у појединим областима, прописује и основе за заштиту животне средине у тим областима. Али, овим не би могла да се исцрпи функција државе. Држава треба да обезбеди глобално издвајање средстава из друштвеног производа намењених заштити животне средине, како већ чини већина европских земаља. Такво издвајање глобалних средстава намењених заштити животне средине представљало би и финансијску основу за смишљену еколошку политику на нивоу земље као целине. У контексту ових искустава, пре свега негативних, у одређивању и остваривању заштите животне средине у блиској прошлости у оквиру СФРЈ и СРЈ, може се поставити питање оправданости у државној заједници Србија и Црна Гора, препуштање уређивања заштите животне средине у искључивој надлежности чланицама држава, чак и ако се та заједница схвати не као државна заједница, већ као заједница држава. Овом питању има места посебно кад се има у виду „укрупњавање“ на регионалном, европском па и глобалном нивоу изграђивања система заштите животне средине. Међутим, одговор на ово питање излази из

оквира социјалне екологије. Са становишта њене предметне одређености указујемо на потребу (и кад постоје два одвојена републичко – државна система и у том оквиру уређује заштита животне средине) сарадње републичких научноистраживачких институција у научном осмишљавању система заштите животне средине, уз коришћење европских и светских научних сазнања о овој проблематици.

15. Заштита животне средине и безбедни услови рада

Право на здраву животну средину (и његово остваривање) у тесној је вези са правом на безбедне услове рада, тј. са „правом на здраву радну средину“, радну средину у којој човеку не прети опасност да буде нарушен његов физички, психички и морални интегритет. *Повезаност ових права и њихова остваривања произлази из повезаности животне и радне средине, тј. из чињенице да је радна средина део животне средине и да су извори њихове деградације и последице до којих она доводи повезане.* У овом смислу се и указује на повезаност професионалне и пребивалишне економије, животне средине у свету рада и заштите човекове животне средине и заштите на раду.

У Југославији Уставом (1974) није установљено само уставно право на здраву животну средину, већ и право човека на услове рада у којима је заштићен његов интегритет као природно-друштвеног бића и слободне личности. „Радни човек има право на услове рада који обезбеђују његов физички и морални интегритет и сигурност“. Исто тако, Устав предвиђа да „радник има право на здравствену и другу заштиту и личну сигурност на раду“. Сличне одредбе садрже и уставни социјалистичких република и покрајина. Ове одредбе су детаљније разрађене у *Закону о удруженом раду (1976)* у коме се каже да „радници у основној организацији имају право и дужност да стварају услове рада и предузимају мере заштите на раду, које обезбеђују њихов физички интегритет, здравље и личну сигурност на раду и да се придржавају прописаних мера и норматива заштите на раду, као и да обезбеде заштиту од других опасних и штетних утицаја на њихову здравствену и радну способност.“ Исто тако, Закон је обавезивао раднике да у својим основним организацијама удруженог рада самоуправним општим актима уређују заштиту од нарушавања физичког интегритета и уопште планирају унапређење радне средине. Одредбе о праву на заштиту на раду и о праву на заштиту здравља (а то је значи у радној средини), и у вези са радом садрже и Устав СРЈ (1992) и Устав Републике Србије (1990), уз указивање да ће се ова права користити у складу са законом.

Право радних људи на безбедне услове рада у којима је заштићен физички, психички и морални интегритет човека у радној средини, *представља право сваког радног човека, без обзира на то да ли ради друштвеним средствима рада или средствима рада у личној својини грађана, и без обзира на врсту рада.* Ово право није само социјално право, тј. право

које се везује за социјалну сигурност радника. Требало је бити схваћено и као политичко право. Јер овим правом се заштићује човек и у његовом интегритету као друштвено биће. У исто време, остваривање овог права требало је да се схвати и остварује као једно од неотуђивих права човека.

2. Негативан утицај елемената радне средине на човека у процесу рада може се испољити у нарушавању његовог физичког, психичког и моралног интегритета. Који се облик нарушавања интегритета може појавити зависи од већег броја фактора у конкретним условима, техничким и друштвеним, у којима се процес рада одвија. Међутим, може се слободно рећи, физички елементи радне средине представљају углавном већу опасност за нарушавање физичког и психичког интегритета, а друштвени за нарушавање психичког и моралног интегритета. *На нарушавање физичког интегритета човека јавља се као нарушавање (или уништавање) појединих његових делова као телесно – органског бића или нарушавање складног функционисања појединих делова.* Овим нарушавањем човек, као биолошко биће, бива оштећен, а то оштећење, разуме се, може бити основа за нарушавање његовог психичког, па и моралног интегритета. Услови у којима се остварује заштита човековог физичког интегритета у радној средини обезбеђују се мерама техничке заштите. Те мере се заснивају на научним сазнањима о могућим негативним утицајима елемената (физичке) радне средине и обавезна је њихова примена на основу нормативних (законских) или других аката. Међутим, за успешну примену ових мера врло је важна организација рада и уграђивање елемената заштите у систем организације.

Човек обавља радну делатност у радној средини целом својом личношћу и том активношћу се испољава (односно треба да испољи) и остварује у свим и са свим својим људским компонентама – као телесно-органско биће (напрежући своје органе којом врши радну активност); као психичко биће (јер поред напрезања органа који раде „тражи се за све време трајања рада и целисходна воља која се очитује као пажња“ (Маркс)); као вредносно биће (остварује замишљене циљеве) и биће потреба (јер активношћу треба да задовољи неке своје потребе). *Управо зато, услови рада у радној средини требало би да обезбеђују његову сигурност, тј. да не угрожавају његов како физички тако и психички интегритет.* Наружавање психичког интегритета наступа онда када настане губитак способности за усаглашено или хармонично понашање (кад настане губитак организације у понашању и хијерархијске контроле над понашањем личности као јединства). Зато треба остваривати услове рада у којима интегритет неће бити угрожен. Савремена проучавања положаја човека у техничкој средини, пре свега у индустријској радној средини, показала су да до нарушавања човековог психичког здравља може доћи како због неповољног садржаја његове радне активности, тако и због карактера који за човека има његова радна активност. Најчешћи видови нарушавања психичког интегритета човека су психонеурозе и психозе. Између личности која психички пати и њене околине настаје дисхармонија, тако да се то одражава на односе међу људима у радној средини и негативно утиче на мотивацију за рад. При том се мора имати у виду да, на пример, *неуротични поремећаји* настају у вези са психичким факторима (узбуђењем, емоционалним стресом и др) то би било као последица

притиска који на појединца врши спољашња средина, било због борбе која се води у појединцу између противуречних делова његове личности. *Психозе* су тежа психичка обољења, представљају теже облике нарушавања унутрашње организације личности и интегритета човека, а за њихово спречавање, тј. остваривање услова рада у којима се не би јављале, треба знати да оне не настају само као последица психичких проблема, већ и као последица телесних болести. Психозе које настају као последица психичких проблема појединца настају како из односа људи према социјалној средини, тако и из односа појединца према самом себи. У остваривању позитивних услова рада, чије остваривање захтева и остваривање услова рада у којима неће доћи до нарушавања психичког интегритета, треба полазити од карактеристика појединих радних средина и, пре свега, друштвених односа у њима. У ствари, друштвени односи у радној средини треба да буду такви да човек не долази у сукоб ни са собом, ни са (социјалном) средином.

Морални интегритет човека може се одредити као укупност човекових особина које означавају његову својеврсну индивидуалност као друштвеног бића које својом делатношћу у процесу рада, као вредносно биће, остварује друштвену комуникацију са осталим учесницима у радном процесу, међајући своју природну и друштвену околину. Неповредивост његовог моралног интегритета треба схватити као *неповредивост његове својеврсне индивидуалности, кроз коју се испољава његова посебност као личности*. Право човека на услове рада у радној средини у којима је заштићен његов морални интегритет, треба разматрати у контексту повезаности са уставним правима човека на живот и на неповредивост интегритета људске личности. *Међутим, када се говори о заштити интегритета људске личности, онда се, при том, не мисли само на заштиту телесног интегритета, већ и на заштиту оних слобода човека које се односе на то да појединци сами могу одлучивати о изграђивању својих личности, тако и на њихову слободу да се и на један или други начин понашају, руковођени одређеним моралним принципима, имајући слободу акције и предузимање одређених радњи тј. понашања*. У овом контексту посматрано, право на заштиту човековог интегритета у радној средини треба да представља манифестацију уставом зајамчене неповредивости људске личности. Иначе, до нарушавања моралног интегритета човека у радној средини може доћи у односима формалне и неформалне организације. *У функционисању формалне организације рада треба да се остварују услови у којима неће бити угрожен морални интегритет човека у процесу рада*. Међутим, како нарушавање моралног интегритета човека у радној средини може наступити и као *последица неформалних веза*, тј. односа изван формалне организације рада, потребна је друштвена акција за заштиту моралног интегритета човека у радној средини и изван формалне организације рада.

3. Са променама привредног система у Југославији које су отпочеле крајем осамдесетих година, и које су имале за циљ стварање услова за пуније деловање тржишних законитости, дошло је до битних промена у организовању и функцијама привредних субјеката, што је могло утицати и на остваривање права на безбедне услове рада у њима. Основни привредни субјект и основни субјект тржишта је предузеће, које може по свом

својинском основу бити друштвено, приватно, мешовито и задружно. Међутим, без обзира на његов својински карактер оно је „носилац права и обавеза у правном промету у односу на сва средства којима располаже и које користи, обавља привредну делатност ради стицања дохотка, односно добити продајом производа и услуга на тржишту, одговара за своје пословање. У условима оваквог карактера предузећа поставило се питање остваривања безбедних услова рада у предузећима у светлости промена у карактеру радног односа и пословодној функцији и као значајне компоненте заштите (и унапређивања) човекове животне средине. Међутим, до значајних промена у организовању и пословању предузећа дошло је крајем деведесетих година прошлог века и почетком овог века, са укидањем друштвене и реафирмацијом приватне својине и тржишта, што је имало за последицу афирмацију остваривања профита као мотива предузетништва и пословања. Ове промене довеле су до промене друштвено-економског положаја запослених и недовољног остваривања безбедних услова рада, тј. нарушавања квалитета живота па и радног живота у земљама транзиције.“

Остваривање безбедних услова рада у радној средини, услова рада у којима није угрожен интегритет човека, *треба да постане трајно друштвено опредељење као израз захтева савремене цивилизације за хуманизацијом положаја човека у процесу рада.* Зато промене у правном статусу и организовању привредних субјеката, па и истицање тржишног карактера њиховог пословања и тежња за смањењем трошкова пословања, *не треба да доведе до неостваривања (или недовољног остваривања) безбедних услова рада.* Напротив, трошкови остваривања безбедних услова рада треба да буду третирани као трошкови економски рационалног пословања, као и еколошки трошкови, тј. трошкови за заштиту човекове животне средине. У ствари, и трошкови унапређивања услова рада, у ширем смислу речи, еколошки су трошкови, то су трошкови за унапређивање „професионалне екологије“.

Унапређивање услова рада остваривањем безбедних услова рада доприноси повећању позитивне мотивације за рад и повећању продуктивности рада. У ствари, у *решавању садашњих и будућих проблема радне као и животне средине, треба полазити од повезаности захтева за унапређивањем услова рада и повећањем продуктивности рада.* „Зато се као неминовни приступ у стратегији и тактици борбе за заштиту животне и радне средине мора обезбедити интегрални приступ решавању ових промена кроз процес свеукупног развоја. Овакав развојни концепт може се, пре свега, обезбедити конкретним активностима и резултатима рада на унапређивању животне и радне средине“ од државе до предузећа. Основ оваквог приступа треба да буде сазнање о повезаности животне и радне средине и њихове заштите.